

MB

00527

m

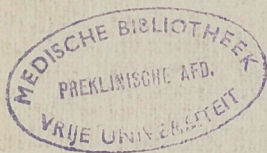
Dr. H. SMITSKAMP

EEN KEERPUNT
IN DE VOORGESCHIEDENIS
DER VRIJE UNIVERSITEIT

MB 00527 m

LF 4097. A4 Smi 61 k

EEN KEERPUNT IN DE VOORGESCHIEDENIS
DER VRIJE UNIVERSITEIT

EEN KEERPUNT
IN DE VOORGESCHIEDENIS
DER VRIJE UNIVERSITEIT

REDE

TER GELEGENHEID VAN
DE 81STE DIES NATALIS VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT
OP 20 OKTOBER 1961 UITGESPROKEN
IN DE WESTERKERK TE AMSTERDAM
DOOR DE RECTOR MAGNIFICUS

Dr. H. SMITSKAMP

1961
UITGEVERSMAATSCHAPPIJ J. H. KOK N.V.
KAMPEN

REDE

129 ALBION NED. VAN
DE NED. DIER. WERK. VAN L. VAN UNIVERSITEIT
OP. OORZ. VAN IN. VERBODEN
IN DE VERBODEN TE AMSTERDAM
1299 DE VERBODEN NAGELIEN

DE H. SMITKAMP

1299
VERBODEN NAGELIEN
1299

De geschiedschrijver, voorzover hij zich niet met de allernieuwste historie bezig houdt, heeft bij zijn poging om het verleden te verstaan een voorsprong op degenen, voor wie dat verleden praesens was. Wat de tijdgenoot, die zich rekenschap tracht te geven van de eigen situatie, volstrekt verborgen blijft, is de beschouwer-achteraf bekend: hij weet hoe het verder gegaan is. Wanneer hij, om één voorbeeld uit duizend te kiezen, het ontstaan van de eerste wereldoorlog beschrijft, ziet hij de moord te Serajewo met andere ogen dan de lezers van de ochtendbladen van 29 juni 1914. Voor hen was deze aanslag er een, zoals er in de onmiddellijk voorafgegane jaren meer waren voorgevallen en zonder ingrijpende gevolgen gepasseerd. Wij echter weten, dat dit attentaat de aanleiding is geweest tot het ontstaan van een ketting-reactie, die resulteerde in een bloedig wereldconflict.

De bekendheid met wat er gevolgd is voegt een gewichtig element toe aan ons perspectief op het verleden. Zij stelt ons in staat de draagwijdte vast te stellen van historische gebeurtenissen op een wijze, die op het moment zelf niet mogelijk was.

Dit is een voordeel, ongetwijfeld. Maar er dreigt hier een gevaar. We dienen namelijk duchtig op onze hoede te zijn om niet bij de reconstructiearbeid al te zware nadruk te leggen op die factoren, die historisch werkzaam zijn gebleken, met verwaarlozing van de andere, die potentieel toch ook aanwezig waren¹⁾. Dit gevaar wordt vergroot doordat wij onwillekeurig geneigd zijn, juist ook op grond van onze wetenschap omtrent het vervolg, een dwingende samenhang aan te nemen tussen wat vooraf ging en wat later gebeurde. Dat het zó geschiedde verleidt gemakkelijk tot de conclusie dat het zo geschieden moest. In haar grove gedaante van een consequent determinisme is deze vereenvoudiging van een gecompliceerde en onoverzichtelijke realiteit licht herkenbaar, maar in subtieler vorm is de suggestie, die van haar uitgaat, soms moeilijk te weerstaan. Zij komt nu eenmaal tegemoet aan de begrijpelijke en ook legitieme behoefte, de opeenvolging

¹⁾ Vgl. J. C. Boogman, *Vaderlandse geschiedenis (na de middeleeuwen) in historisch perspectief*, 1959, blz. 4 vlg.

der gebeurtenissen te ordenen en te verklaren als een causale reeks.

Het is niet de bedoeling van deze rede, op dit boeiende probleem uit de theorie en de praktijk der geschiedschrijving nader in te gaan. Ik heb het slechts bij wijze van inleiding aangeroerd om duidelijk te maken, welk gezichtspunt bepalend is voor de behandeling van mijn onderwerp.

Dit onderwerp betreft de voorgeschiedenis der Vrije Universiteit.

Wie ook maar enigermate bekend is met wat er in de jaren '70 van de vorige eeuw over de oprichting van deze universiteit te doen is geweest, zal begrijpen dat ik mij niet met de voorgeschiedenis in haar geheel kan bezighouden. Daarvoor hangt zij te nauw samen met de ganse ingewikkelde situatie van het Nederlandse protestantisme in die periode van scheiding der geesten, van hergroepering en van zoeken en tasten naar organisatievormen in de kerkelijke, de politieke, de sociale en de onderwijsactie. Vandaar dat zij begeleid werd door diepgaande meningsverschillen, die tot uitdrukking kwamen in een twist-geschrift van ongemene omvang en heftigheid.

Voor een globaal overzicht kan verwezen worden naar de gedenkboeken, die verschenen zijn ter gelegenheid van het vijftig- en het vijftien-zeventigjarig bestaan van onze academie²⁾. Uiteraard lieten hun bestek en bewust-populaire opzet de verdienstelijke auteurs van deze werken niet toe, op alle elementen van de rijke materie in den brede in te gaan. Door de omvang van een redevoering eveneens tot beperking genoodzaakt, wil ik mijn vraagstelling toespitsen op slechts één, maar naar mijn mening essentieel aspect, en in het bijzonder uw aandacht vragen voor een verijdelde mogelijkheid en een ingrijpende wending in de historie van het ontstaan der Vrije Universiteit.

„Het is ons”, schreef Hoedemaker in 1880, „geene onverschillige zaak, van welk tijdstip men de geschiedenis van de wording der Vrije Universiteit dateert, welke factoren men mede in rekening brengt”³⁾. Hij bedoelde, dat het antwoord op de vraag naar het aanvangspunt van deze voorgeschiedenis afhangt van de kijk die men er op heeft.

Dat is ongetwijfeld juist. Toch is het mijns inziens mogelijk, mits men de term niet overbelast met de suggestie van een rechtlijnige ontwikkeling, objectief het tijdstip aan te geven, waarop de geschiedenis van de Vrije Universiteit is begonnen. Het ligt in 1870, toen Kuyper

²⁾ J. C. Rullmann, *De Vrije Universiteit, haar ontstaan en haar bestaan*, 1930; J. Roelink, *Vijfenzeventig jaar Vrije Universiteit 1880/1955*, 1955.

³⁾ Ph. J. Hoedemaker, *Protest tegen reconstructie van de wordingsgeschiedenis der Vrije Universiteit*. Bijlage bij A. Kuyper, „Strikt genomen”, 1880, blz. 206.

met een drietal artikelen in *De Heraut*, voorzover mij bekend zijn eerste publieke uitspraken over deze kwestie, de zaak van het hoger onderwijs aan de orde stelde⁴). Wel zijn er enkele uitlatingen van vóór die tijd, onder andere van Groen van Prinsterer, over „de noodzakelijkheid van eigene inrigtingen”⁵), maar meer dan losse opmerkingen en pia vota zijn dat niet. Evenmin zou ik tot de voorgeschiedenis van de Vrije Universiteit willen rekenen, wat in de jaren '50 ondernomen is om te voorzien in de opleiding van predikanten en evangelisten: het christelijk gereformeerde seminarie te Amsterdam, dat reeds gestrand is eer het goed en wel functioneerde, en zijn gewijzigde voortzetting, het Schotse seminarie⁶). Het principieel verschil met de aanpak van Kuyper ligt juist daarin, dat het bij deze instellingen niet om een universitaire, maar alleen om een theologische vakscholing te doen was.

Kuyper zag het van de aanvang breder.

Aanleiding tot de genoemde artikelen vormde het ontwerp Hoger-Onderwijswet, dat ten vorigen jare was ingediend door minister Fock. Het verving een soortgelijk ontwerp van Heemskerk uit '68, dat het niet tot openbare behandeling gebracht had⁷). Wat zich in de Tweede Kamer afspeelde bij deze moeizame en langdurige voorbereiding van wat tenslotte als de Hoger-Onderwijswet van 1876 in het Staatsblad kwam, vormt de permanente achtergrond van de ontstaansgeschiedenis der Vrije Universiteit. Het voorstel-Fock, dat de epineuze kwestie van de al of niet handhaving van de theologische faculteiten aan de Rijks-universiteiten radicaal trachtte te omzeilen door de hele indeling in faculteiten af te schaffen, had een levendige discussie gaande gemaakt⁸). Daarin mengde zich nu Kuyper met een pleidooi voor een hoger-onderwijsbestel, dat min of meer in het verlengde ligt van de oplossing, die de voorstanders van het bijzonder lager onderwijs voor ogen stond.

Immers: „De strijd voor de lagere school en voor onze Hoogescholen is één”⁹). Men kan dit standpunt, dat o.a. ook door Lohman gedeeld

⁴) Deze artikelen zijn herdrukt in *A. Kuyper*, *Ons Program*, 1879, blz. 495–510.

⁵) Brieven van Mr. Isaäc da Costa, dl. I, 1872, blz. 189. Deze uitspraak is van 1844.

⁶) Vgl. *G. M. den Hartogh*, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, 1939; *Dezelfde*, *De Secession in Schotland van 1843 en het Schotsche Seminarie in Nederland*, *Vox Theologica*, jg. 14, 1943, blz. 84–90.

⁷) *B. J. L. de Geer van Jutfaas*, *De Wet op het Hooger Onderwijs*, dl. I, 1877, blz. 17 vlg.

⁸) *A.w.*, blz. 22 vlg.

⁹) *Ons Program*, blz. 503.

werd ¹⁰⁾, aanvechtbaar achten, maar in elk geval leidde het Kuyper tot de conclusie: de meest wenselijke toestand is, dat naast de openbare rijksuniversiteiten een tweetal bijzondere universiteiten wordt opgericht, namelijk een Rooms-Katholieke en een die uitgaat van „de Hervormde Christenheid in ons vaderland” ¹¹⁾. Hij laat onbeslist of deze „vrije Christelijke Universiteit” gesticht moet worden door de kerk of „door mannen van Christelijke professie”, al spreekt hij zijn voorkeur uit voor het laatste. De kerk kan, wanneer zij dit nodig oordeelt, aan deze academie een eigen seminarie verbinden voor de opleiding van haar aanstaande predikanten of op andere wijze een overeenkomst aangaan, die haar een zekere invloed waarborgt op het theologisch onderwijs.

Er zijn, afgezien van de kwestie der theologische seminaries, die ik laat rusten, twee opmerkelijke trekken in dit plan. In de eerste plaats deze, dat de ontwikkeling zich, niet zonder zijn krachtig toedoen trouwens, bewogen heeft in de richting, die Kuyper aanwees, maar die toen een hersenschim moest lijken. Weliswaar is het getal openbare universiteiten niet, gelijk hij wilde, tot één gereduceerd, maar naast deze zijn er inderdaad twee bijzondere ontstaan.

Wat echter in verband met mijn thema vooral aandacht verdient, is het karakter, dat hij aan de „vrije christelijke universiteit” wil toekennen. Zij moet uitgaan van „de Hervormde Christenheid”. Tevergeefs zoekt men in deze uitvoerige artikelen een nadere begrenzing van deze groep, zelfs niet, — zoals bij het door hem gelegde verband tussen lager en hoger onderwijs voor de hand gelegen zou hebben, — de begrenzing, welke de „Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs” in 1860 gesteld had, toen zij alle voorstanders van de christelijke school, ongeacht hun kerkelijke denominatie, trachtte te verenigen op de basis van de „onveranderlijke waarheden” van de Reformatie.

Hier hebben we een van die gevallen, waarin het voor ons, die de latere geschiedenis kennen, moeilijk valt, onze kijk op wat vooraf ging daardoor niet te laten beïnvloeden. Ongeacht de eventuele bijbedoelingen van de ongeëvenaarde tacticus, die Kuyper was, zullen we moeten vaststellen dat hij in '70, toen zijn overgang tot de orthodoxie toch reeds enige jaren achter de rug lag, het pleit voert voor een Protestants-Christelijke universiteit zonder meer.

In '72 kwam hij, ditmaal in „De Standaard”, op het onderwerp

¹⁰⁾ P. A. Diepenhorst, *Ons Isolement*, 1935, blz. 174.

¹¹⁾ *Ons Program*, blz. 504.

terug. Inmiddels was de zaak van de Hoger-Onderwijswet een schrede verder gekomen op haar doornig pad. Het ontwerp-Fock was, als gevolg van het aftreden van het Ministerie-Van Bosse in december '70, blijven steken na het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer, en het zou tot '74 duren eer minister Geertsema een derde, evenzo vergeefse poging ondernam ¹²⁾).

Dat Kuyper de kwestie opnieuw aansneed vond ditmaal zijn aanleiding in enkele beschouwingen over de verhouding van staat, kerk en universiteit uit de inaugurele rede, waarmee kort tevoren Chantepie de la Saussaye zijn ambt als hoogleraar in de theologie te Groningen aanvaard had ¹³⁾. De gewraakte zienswijze van deze „vader der ethische richting” kunnen we in dit verband terzijde laten. Waar het op aankomt is, dat Kuyper niet van standpunt veranderd blijkt wat betreft zijn ideaal: een vrije christelijke universiteit. En uit de opsomming van de mannen die, ware zo'n universiteit er eerder geweest, aan haar verbonden hadden kunnen zijn, wordt duidelijk, hoe ruim hij de grenzen trekt. Daar onder figuren niet alleen Groen van Prinsterer en Da Costa, maar ook Beets, Van Toorenenbergen, Gunning, Doedes, Van Oosterzee en Chantepie de la Saussaye zelf ¹⁴⁾.

In februari 1874 blijkt Kuyper nog steeds van dezelfde opinie te zijn. De virtuoos in het opstellen van programma's legt dan, tijdens zijn beraad over de aanvaarding van het Tweede-Kamerlidmaatschap, aan Groen een vertrouwelijke memorie voor over de antirevolutionnaire desiderata. Daarin stuiten we op een bondige maar inhoudrijke passage over het hoger onderwijs, die ook in verband met de recente ontwikkeling op dit gebied bijzonder interessant is. „Voor het hooger onderwijs moet van staatswege eene Rijksuniversiteit met vaste goederen gedoteerd worden, opdat ze uitsluitend naar de innerlijke levenswet der wetenschap zich als corporatie ontwikkele. Geen aanstelling van hoogleeraren door den Staat, alleen benoeming van Curatoren door den Koning op voordragt. Aan de vrije universiteiten die men daar naast mocht willen stichten, worden ten opzichte van titels en graden dezelfde voordeelen verzekerd, niet wat de dotatie betreft. Alleen zoo kan er eene protestantsche Universiteit te Utrecht en een Roomsche te 's Her-

¹²⁾ *De Geer*, a.w., blz. 41. Toen het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer verscheen was Geertsema reeds afgetreden.

¹³⁾ *D. Chantepie de la Saussaye*, De plaats der theologische wetenschap in de encyclopaedie der wetenschappen, 1872.

¹⁴⁾ Ons Program, blz. 494. De Standaard-artikelen vindt men daar herdrukt op blz. 488-494.

togenbosch ontstaan, als levenscentrum van de twee groote elementen der natie" ¹⁵).

Het is waarschijnlijk naar aanleiding van deze memorie, dat Kuyper in 1912 de herinnering ophaalde aan plannen, die in 1874 besproken zouden zijn met Groen en Elout van Soeterwoude over de stichting van een universiteit „rustend op breed geplaveiden christelijken grondslag" ¹⁶).

De kwestie van het hoger onderwijs bleef de gemoederen bezig houden. Ook in de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs kwam zij ter sprake en wel in de vorm van een rapport ener commissie, ingesteld op haar vergadering van 1874 en bestaande uit Kuyper, de orthodox-confessionele Utrechtse hoogleraar in de rechten De Geer van Jutfaas en de eveneens als rechtzinnig bekende predikant dr. G. J. Vos Azn. Haar taak was, van advies te dienen over een plan de campagne in de strijd voor het christelijk lager onderwijs. De commissie kwam echter, via de vaststelling dat kerk en school beide het grootste belang hebben bij de opleiding van predikanten en leraren, ook te spreken over het hoger onderwijs. Zij gaf het bestuur van C.N.S. in overweging raad te plegen met predikanten en gemeentelieden over „de stichting van eene universiteit die, uitgaande van de levende kern, het wezen der Protestantsche kerken, en met haar organisme in levend rapport, het Christelijk element wederom in den groot-schen omvang der wetenschappen tot waardige plaatsbekleeding en in het streven van ons geslacht tot zedelijke en geestelijke macht verheffen zou" ¹⁷).

In de jaarvergadering van C.N.S. in mei 1875, waar dit rapport ter discussie kwam, is over deze passage niet gesproken, hoewel De Geer, Kuyper en Vos alle drie aanwezig waren. Het verslag althans zwijgt er over, en er is ook geen gevolg gegeven aan de suggestie van de adviseurs om „deze allergewichtigste zaak" commissoriaal te maken. Toch verdient hun opmerking vermelding. De bedoelde passus in het rapport is namelijk niet afkomstig van Kuyper, maar volgens diens eigen latere mededeling van Vos ¹⁸). In de jaren '80 is de laatste vooral

¹⁵) Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer en Dr. A. Kuyper, 1864–1876, bewerkt door A. Goslinga, 1937, blz. 280.

¹⁶) A. Kuyper, Een geloofstuk, 1912, blz. 6. Van elders is mij over deze samenspreking niets bekend geworden.

¹⁷) Rapport der Commissie, benoemd in de Algemeene Vergadering der Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, gehouden op den 5 juni 1874, 1875, blz. 20.

¹⁸) G. J. Vos Az., Het keerpunt in de jongste geschiedenis van kerk en staat, 1887, blz. 25. Vgl. zijn: Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. II, 1891, blz. 511.

bekend geworden als een fervent bestrijder van de Doleantie en de Vrije Universiteit, aan wier stichters hij in zijn even uitvoerige als verbitterde geschriften verregaande oneerlijkheid ten laste legde. In 1875 blijkt hij echter naast Kuyper te staan. Men kan zelfs zeggen, dat de weg, langs welke de Vrije Universiteit tot stand gekomen is, in hoofdzaak dezelfde is geweest die hij aanwees. De oprichting van de Vereniging voor Hoger Onderwijs in december 1878 is immers het resultaat geweest van besprekingen in een kleine commissie van predikanten en gemeenteleden. En onder degenen, die ten blijke van instemming hun naam lieten plaatsen onder haar oproep tot „de Gereformeerden in den lande” behoorde, behalve De Geer, ook Vos¹⁹⁾.

Maar eer het zover was zou zich nog een initiatief ontwikkelen van geheel andere zijde. Ik bedoel het voorstel-Gunning. Naar mijn mening komt aan dit voorstel ruimer aandacht toe dan het, niet in de tijd zelf, maar in de latere geschiedschrijving is ten deel gevallen. Het is in het bijzonder met het oog op het initiatief van Gunning, dat ik gewaagde van een verijdelde mogelijkheid en een keerpunt in de wordingsgeschiedenis van de Vrije Universiteit.

Over de relatie Kuyper-Gunning is meermalen geschreven²⁰⁾. Geen wonder! Het blijft een boeiend, ja schokkend schouwspel, deze beide uitzonderlijke mannen gade te slaan in hun telkens weer botsende naturen en opvattingen, maar ook in de aantrekkingskracht die zij op elkaar oefenden en in hun gevoel van verbondenheid in het geloof, zelfs na hun definitieve breuk.

Wederom gaf de parlementaire behandeling van een ontwerp-Hoger-Onderwijswet, ditmaal van Heemskerk, de stoot. Heemskerks voorstel hield in de afschaffing van de theologische faculteiten aan de rijksuniversiteiten, die hij in hun functie van opleidingsinstituten van predikanten voor de Hervormde kerk terecht een inbreuk achtte op de grondwettelijke gelijkstelling van de verschillende belijdenissen, terwijl bovendien de regering zich telkens voor grote moeilijkheden geplaatst zag bij de keuze van de door haar te benoemen hoogleraren in de theologie²¹⁾.

Kuyper juichte die afschaffing toe, want naar zijn mening kon van overheidswege geen echt-theologisch onderwijs gegeven worden. Hij wilde dan ook, dat de antirevolutionnaire kamerleden eerst bij amende-

¹⁹⁾ *Rullmann*, a.w., blz. 17 vlg., 25.

²⁰⁾ Laatstelijk door A. F. N. Lekkerkerker in: Ernst en Vrede. Opstellen rondom de ethische theologie, aangeboden aan Prof. Dr. M. van Rhijn, 1951, blz. 121-145.

²¹⁾ *De Geer*, a.w., blz. 158 v.

ment zouden vragen om een theologische faculteit, waarvan het positief christelijk karakter gewaarborgd zou zijn, en na de met zekerheid te wachten verwerping tegen elke theologische faculteit hoe dan ook zouden stemmen ²²⁾).

Zo was de stand van zaken, toen Gunning in de vorm van een open brief aan Kuyper in „De Standaard” van 13 december 1875 ²³⁾ een gedachte lanceerde, die eveneens veel gelijkenis vertoont met de door C.N.S. niet gevolgde wenk van de commissie van drie.

Zijn ingezonden stuk begint met de verklaring dat hij, anders dus dan Kuyper, steeds prijs stelde en nog blijft stellen op het behoud van de theologische faculteiten aan de rijksuniversiteiten, niet als een recht, maar als een plicht van de kerk „jegens vaderland en wetenschap”. Hij is echter gaan twifelen aan de juistheid van zijn standpunt, nu hij ziet dat uitgerekend de radicalen, die altijd de opheffing van de theologische faculteit begeerd hebben als uitvloeisel van de scheiding van kerk en staat, zich in de discussie over de ontworpen Hoger-Onderwijswet ontpoppen als voorstanders van de handhaving dier faculteit.

Inderdaad werd, behalve van orthodoxe, ook van kerkelijk-vrijzinnige en politiek-liberale kant er op aangedrongen dat de theologische faculteiten, zij het als faculteiten der godsdienstwetenschap, in stand zouden blijven ²⁴⁾).

Dit alles zou eerst beslist worden in maart en april 1876. Toen Gunning enkele maanden eerder zijn voorslag publiek maakte, was het echter al duidelijk, dat de theologische faculteiten een goede kans op voortbestaan hadden, maar voor de orthodoxie nog veel aanstotelijker zouden worden dan zij al waren. Dit is het wat Gunning tot zijn stap bewogen heeft. De zwenking der liberalen verklaart hij — we zijn in de dagen van de Kulturkampf — uit hun lust „om zoo mogelijk Von Bismarcks voorbeeld te volgen: de Kerk, die tot hun verbazing en teleurstelling levenskracht toont, aan banden te houden door staatsinvloed op benoemingen en inrichtingen in de theologische faculteit.” Dit brengt hem tot de vraag, of men in de bestaande toestand moet

²²⁾ Briefwisseling Groen-Kuyper, blz. 356.

²³⁾ Herdrukt in *J. H. Gunning J.Hz.*, Prof. Dr. J. H. Gunning. Leven en Werken, dl. II, z.j., blz. 672 vlg.

²⁴⁾ Vgl. *A. Kuyper*, Revisie der Revisie-legende, 1879, blz. 29 v. Onder de protesten waren er van de Hervormde Synode en van de theologische faculteiten te Leiden en Utrecht: *De Geer*, a.w., blz. 151 v. In zijn polemieek met W. H. de Beaufort over deze kwestie schreef Kuyper de zwenking der liberalen toe aan vrees voor het wederoplukende Calvinisme. Vgl. *A. Kuyper*, „Onnauwkeurig?”, blz. 9—20.

blijven berusten op hoop van betere tijden, of dat het ogenblik gekomen is om „tot het stichten van een vrije Christelijke Universiteit de handen in één te slaan... Zou het niet mogelijk zijn onze broeders in den lande, die met ons het geloof in den Christus der Heilige Schriften als grondslag, en voor het bestaan der kerk en voor de vrijheid der wetenschap onmisbaar achten, en die toch, hetzij ze met u instemmen, hetzij ze staan waar ik sta, geen seminaristische beperktheid willen, — deze broeders op te roepen tot een samenkomst teneinde dit allergewichtigst belang te bespreken?”

Gunnings stuk trok sterk de aandacht. Zowel in „De Standaard” als in andere persorganen verschenen meer of minder enthousiaste, maar bijna zonder uitzondering instemmende verklaringen. Onder de scribenten treft men nagenoeg alle schakeringen aan van het overrijke kleurengamma der toenmalige orthodoxie. De christelijk-gereformeerde Donner en Lindeboom betuigen evenzeer hun instemming als de onverdacht rechtzinnige Hoedemaker, de zoëven genoemde Vos, de wat meer naar de ethische kant neigende ds. L. J. van Rhijn en de remonstrantse predikant en Réveilman Cohen Stuart²⁵⁾.

Kuyper zelf reageerde met een artikel, waarin hij Gunning dankt voor zijn „woord ter rechter tijd gesproken” en aandringt op de uitvoering van zijn plan. De Nederlandse orthodoxie, zo was gebleken in de discussie over de voorgestelde Hoger-Onderwijswet, was „één in den eisch dat uit den kring der wetenschappen de hoofdschalm der godgeleerdheid niet mocht worden uitgelicht. Eén in den toelag om aan onze toekomstige predikanten een alzijdige ontwikkeling te geven. Eén ook in de bedoeling om in een degelijke hoogeschool een steunpunt te vinden voor het Protestantsche karakter onzer nationaliteit”²⁶⁾. Maar zij is verdeeld over de *modus quo*, met name over de vraag, of deze academie een staatsschool of een vrije school behoort te zijn. Dit punt moet in een broederlijke samenspreking, zoals Gunning die wenst, worden opgehelderd, zodat men tot eenheid van gedragslijn komt. Vandaar dat hij dit initiatief hogelijk waardeert. Als voorwaarde stelt hij evenwel, dat Gunning ook de medewerking van zijn ethisch-irenische vrienden zal verkrijgen.

We staan hier voor een kritieke fase in de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de verschillende groeperingen binnen het Neder-

²⁵⁾ Hun artikelen, v.z.v. niet rechtstreeks in *De Standaard* geplaatst, werden door dit blad overgenomen; vgl. *De Standaard* van dec. 1875 en jan. 1876. Een bloemlezing daaruit bij *Hoedemaker*, a.w. blz. 199 vlg.

²⁶⁾ *De Standaard*, 24 dec. 1875.

lands protestantisme. Indien de door Gunning bedoelde bijeenkomst tot een positief resultaat geleid had, zou niet een gereformeerde, maar een orthodox-protestantse vrije universiteit tot stand zijn gekomen. Het is verleidelijk zich een ogenblik te verdiepen in de vraag, welke loop de zaken in dat geval genomen zouden hebben. Allerlei vergezichten gaan dan open. Men denke slechts aan de Doleantie, die zich misschien niet, maar zeker op andere wijze en met andere gevolgen zou hebben afgespeeld, met alle consequenties van dien, ook op politiek gebied. Ik zal mij echter onthouden van gissingen en volstaan met de vaststelling, dat zich hier mogelijkheden voordeden van een radicaal andere gang dan in feite is verwezenlijkt.

Van Gunnings plan is niets gekomen. Men kan het betreuren of toejuichen, maar treedt daarmee buiten de competentie van de historicus, die tot taak heeft te begrijpen en te verklaren. Volgens uitspraken van Kuyper en Hoedemaker, toen later de schuldvraag ter sprake kwam, lag de oorzaak van de mislukking bij de aangezochte ethisch-irenischen, in het bijzonder bij Bronsveld en Van Toorenenbergen. Hoe dat in zijn werk gegaan is, is nooit volledig bekend geworden. De desbetreffende correspondentie is naar het schijnt verloren geraakt. Kuyper vertelt dat Gunning, en deze heeft het nooit tegengesproken, hem de weigerende antwoorden niet eens wilde tonen. „Och Kuyper”, zou Gunning gezegd hebben, „laat me U die brieven van Bronsveld en Van Toorenenbergen maar niet laten lezen. Ze zijn zoo naar!”²⁷⁾ Voor Gunning, zelf een van de markantste figuren, maar bij tijden ook enfant terrible van de ethische richting, was toen de aantrekkelijkheid van de zaak af. Hem persoonlijk dreef immers, behalve het verlangen naar ernstige overweging van de mogelijkheid ener christelijke universiteit, ook „de heimelijke begeerte” om de groeiende verwijdering tegen te gaan tussen Kuyper en zijn eigen geestverwanten, broeders toch „die samen één God en Heiland belijden”²⁸⁾. Van de Vrije Universiteit, zoals zij gerealiseerd is, heeft hij zich aanvankelijk geheel gedistancieerd, al bleek hij nog in juli '79 bereid, Kuyper op diens verzoek van advies te dienen omtrent de plaats, waar zij gevestigd zou worden²⁹⁾. Pas op het eind van zijn leven is hij, vooral na de lezing van Kuypers „Encyclopaedie”, tot andere gedachten ge-

²⁷⁾ A. Kuyper, „Strikt genomen”, blz. 136, 202; vgl. Revisie der Revisie-legende, blz. 30.

²⁸⁾ Leven en Werken, dl. II, blz. 836 (1880).

²⁹⁾ A.w., dl. III, blz. 978.

komen en heeft hij zijn sympathie betuigd met „de grandieuze grond-gedachte der Vrije Universiteit”³⁰⁾.

Heeft Gunnings plan een reële kans van slagen gehad? We hebben hier opnieuw een punt bereikt, waar onze kennis van de afloop gemakkelijk het oordeel kan vertroebelen. Kuyper zelf heeft, als we aan zijn latere uitspraken geloof mogen hechten, stellig gemeend dat begin '76 inderdaad nog de mogelijkheid bestond van een vrije universiteit, gedragen „door geheel de orthodoxie in den lande”, waartoe hij mede de ethischen rekende³¹⁾. En hij niet alleen! Ook iemand als Lindeboom, die tegen de Vrije Universiteit bezwaren had, leek „een Christelijke universiteit, door kerkelijke seminaria omgeven en aangevuld, ... toen nog zoo onmogelijk niet”³²⁾. Wat Bronsveld en Van Toorenenbergen er toe gebracht heeft Gunnings voorslag af te wijzen, was naar alle waarschijnlijkheid vooral hun vrees voor de wassende invloed van de gereformeerde groep in de Nederlandse Hervormde Kerk. Behalve dogmatische divergenties speelde daarbij voornamelijk een rol het verschil van opvatting inzake de juiste oplossing van het kerkelijk vraagstuk. Zelf waren de ethischen allerm minst tevreden met de feitelijke toestand. Bronsveld bijv. heeft zich meermalen zeer scherp uitgelaten over het beleid van de Hervormde Synode en haar telkens weer tot uitdrukking komende „oude haat tegen de orthodoxen”³³⁾. Zij vreesden echter, dat de gereformeerden in de kerkelijke kwestie een beslissing wilden forceren, die gemakkelijk tot een breuk zou kunnen leiden. In wezen vinden we hier de beide tegenstellingen terug, die ook in de kring van het Réveil onenigheid hadden veroorzaakt, de tegenstelling namelijk tussen de juridisch-confessionele en de „medische” oplossing van het kerkelijk vraagstuk, en het daarmee niet identieke maar wel nauw verbonden „antagonisme der ethisch-irenische en der christelijk-historische rigting”³⁴⁾.

Met deze zakelijke tegenstelling vermengde zich een persoonlijke, waarvan het gewicht niet onderschat mag worden. De wijze waarop Kuyper, de leider en organisator der gereformeerden, zijn tegenstanders, ook zijn geestverwante tegenstanders, met de pen placht te tracteren was soms, hij heeft het zelf achteraf erkend³⁵⁾, op het krenkende af,

³⁰⁾ Uittaling tegenover H. Bavinck in 1899, geciteerd door R. H. Bremmer, Herman Bavinck als dogmaticus, 1961, blz. 107.

³¹⁾ Revisie der Revisie-legende, blz. 30; vgl. „Strikt genomen”, blz. 135.

³²⁾ L. Lindeboom, Heb de waarheid en den vrede lief, 1880, blz. 47.

³³⁾ Stemmen voor Waarheid en Vrede, jg. 15, dl. II, 1878, blz. 687.

³⁴⁾ G. Groen van Prinsterer, Nederlandsche Gedachten, dl. I, 1870, blz. 222.

³⁵⁾ Zie o.a. Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen, 1951, blz. 27 (1885).

al moet worden vastgesteld, dat zij van hun kant het evenmin aan grove aantijgingen hebben laten ontbreken. Kuyper was nu eenmaal een man, wiens persoonlijkheid en optreden in sterke mate of sympathie of antipathie gaande maakte. Het slaat zowel op de man zelf als op zijn beginselen, wanneer Lohman in 1880 met verontwaardiging constateert: „Het hoofdbezwaar tegen de Vrije Universiteit is Dr. Kuyper” ³⁶⁾.

Was het dan een illusie, of zelfs een bewering tegen beter weten in, dat hij aan de mogelijkheid van samengaan met Bronsveld c.s. voor de stichting van een christelijke universiteit geloofd heeft? In het licht van de latere ontwikkeling schijnt de conclusie voor de hand te liggen.

Ik wijs dan echter op twee gebeurtenissen, die onmiddellijk op Gunnings initiatief gevolgd zijn en die m.i. meer hebben bijgedragen tot de blijvende verdeeldheid in orthodoxe kring over de universiteitskwestie, dan de weigering van een samenspreking, waarop men desnoods had kunnen terugkomen en die Bronsveld trouwens, wat hij ook privé aan Gunning mag hebben meegedeeld, publiekelijk een aangelegenheid heeft genoemd, die hem was overvallen en waarover hij met zichzelf nog niet in het reine was ³⁷⁾.

In de eerste plaats was er het uiteindelijke resultaat van de parlementaire beraadslaging over het hoger onderwijs. Het is bekend, dat de plooibare Heemskerk zich heeft neergelegd bij de aanvaarding van een voorstel tot opneming in de wet, niet van de theologische faculteit, maar van een faculteit van godsdienstwetenschap in het algemeen ³⁸⁾. Daarin zouden derhalve noch de leerstellige godgeleerdheid, noch de ambtelijke vakken gedoceerd worden en behoorde thans, naar Kappeyne in de Kamer opmerkte, de benoeming van een Rooms-Katholiek of een Israëliet tot de mogelijkheden ³⁹⁾. Min of meer bij verrassing werd echter, via een amendement, voor deze nieuwe faculteit de oude, maar nu misleidende naam van faculteit der godgeleerdheid behouden.

Niemand in orthodoxe kring was met deze uitslag content. Ware het inderdaad bij deze regeling van de theologische opleiding gebleven, dan zou ongetwijfeld een brede Protestantse samenwerking en nu met groter urgentie, aan de orde gekomen zijn. Door de regering is evenwel tegemoet gekomen aan het verlangen van hen, die ook de nieuwe theologische faculteiten bruikbaar wilden houden voor de

³⁶⁾ De Protestantsche Noordbrabanter, jg. I, 1879-'80, nr. 42.

³⁷⁾ Stemmen voor Waarheid en Vrede, jg. 13, 1876, dl. I, blz. 562.

³⁸⁾ De Geer, a.w., blz. 177.

³⁹⁾ Vgl. Stemmen voor Waarheid en Vrede, jg. 15, 1878, dl. I, blz. 55.

vorming van Hervormde predikanten, en wel doordat zij de wettelijke en financiële mogelijkheid opende van door de Synode te benoemen kerkelijke hoogleraren. De wijze, waarop de Synode van haar recht gebruik maakte — onder de zes benoemden was er slechts één van orthodoxe richting — wekte grote verontwaardiging, ook bij de ethischen. Maar dit nam niet weg, dat men nu weer zijn verwachting kon stellen op verbetering via de nagestreefde gezondmaking van de kerk zelf, en zowel de ethischen als een deel der gereformeerden, letterlijk op hoop van zegen, konden blijven vasthouden aan de verleidelijke idee van de nationale of de volkskerk en haar historische betrekking tot de rijksuniversiteiten.

De tweede gebeurtenis, die de scheiding der geesten in de hand werkte, was de wending, die zich in Kuyper zelf voltrok tijdens een ernstige psychische en fysieke inzinking, waarvoor hij genezing zocht in een buitenlands verblijf, dat meer dan een jaar geduurd heeft. Deze inzinking, gevolg van overwerktheid, was mede verhaast door het fiasco van zijn pogingen, om tegenover de modernen een eensgezind front van ethischen en confessionelen te handhaven⁴⁰⁾. Tijdens „de stille eenzaamheid van het lijdend”, aldus zijn eigen getuigenis, is hij pas „met beslistheid” over gegaan tot de „religie onzer vaders”⁴¹⁾. In patria teruggekeerd vroeg hij opnieuw belangstelling voor de universiteitskwestie, maar nu in een kleine kring van enkel engere geestverwanten. Zij durfden in het geloof het waagstuk aan. Van hun overleg is de oprichting van de „Vereniging voor Hoger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag” op 5 december 1878 het resultaat geweest.

En daarmee leek de breuk tussen wat we kunnen noemen de orthodoxie in engere en in ruimere zin, of tussen het Réveil- en het gereformeerde type, onheilbaar geworden. Althans wat betreft het hoger onderwijs. In de strijd voor de christelijke lagere school en op het terrein van de politiek is de samenwerking aanvankelijk wél gecontinueerd. Gunning bijvoorbeeld heeft „van heeler harte”⁴²⁾ het volkspetitionnement ondertekend. Bronsveld nam in '79 met Kuyper zitting in het bestuur van De Unie „Een School met den Bijbel” en in hetzelfde jaar preees hij „Ons Program” als een werk, waarin niet alleen „de fondamenteen bloot gelegd” worden, „maar ook de hoofdtrekken aan-

⁴⁰⁾ Vgl. Briefwisseling Groen-Kuyper, blz. 357 n.

⁴¹⁾ Geen vergeefs woord, blz. 24.

⁴²⁾ Leven en Werken, dl. II, blz. 85.

gewezen van het staatswezen en het volksleven, zooals wij het wenschen" ⁴³⁾).

Een verklaring voor dit verschil komen we op het spoor wanneer we letten op wat er gebeurd is met De Savornin Lohman. Deze typische Réveil-figuur koesterde, zonder zelf tot de ethischen te behoren, sterke sympathie voor hen, en vond de wijze waarop Kuyper hen bejegende onbillijk en onjuist. Hoewel de laatste precies wist wat hij aan hem had, heeft hij nochtans alles in het werk gesteld om de tegenstribbelende Lohman te bewegen, als curator van de Vrije Universiteit op te treden en hem in '83, opnieuw tegen zijn principiële bezwaren in, overgehaald tot het hoogleraarschap ⁴⁴⁾. Zeker, het conflict is tenslotte niet uitgebleven, maar het heeft tot '94 geduurd eer zij voorgoed uit elkaar gingen.

Lohman stond, wat betreft de essentiële kwestie van de binding der Vrije Universiteit aan de gereformeerde beginselen, in wezen op hetzelfde standpunt als Gunning. Beiden waren van mening, dat niet, zoals statutair is vastgesteld, het *onderwijs* aan deze beginselen moest worden gebonden, maar de docenten persoonlijk ⁴⁵⁾.

Dat Kuyper niettemin met Lohman in zee wilde gaan, lijkt mij vooral daaruit te verklaren, dat deze met hem cvereinstemde inzake de oplossing van het kerkelijk probleem. Lohman was er reeds in '79 van overtuigd: de oprichting der Vrije Universiteit „is de weg naar een vrije gemeente" ⁴⁶⁾. Mits op dit punt overeenstemming bestond, was Kuyper tot op zekere hoogte bereid, afwijkende meningen op de koop toe te nemen. In het centrum van zijn veelzijdige activiteit stond immers, althans in de eerste dertig jaren van zijn publieke optreden, het vraagstuk van de kerk. Heel zijn verdere werkzaamheid, op het gebied van school, staat en maatschappij, was direct of indirect daarop gericht. Naar de mate waarin dit verband strakker of lossier was, trok hij de grenzen voor samenwerking nauwer of ruimer. De eerste concentrische cirkel rondom die van de kerk was voor hem de universiteit. Een veel wijder kring zag hij rondom het terrein van de politiek. Zo raadpleegde hij bij de opstelling van „Ons Program" dezelfde, door hem toenmaals zonder voorbehoud als antirevolutionair gekwalificeerde

⁴³⁾ Stemmen voor Waarheid en Vrede, jg. 16, 1879, dl. I, blz. 584. In 1885 heeft Bronsveld met de Antirevolutionaire Partij gebroken en in 1896 mede de Christelijk-Historische Kiezersbond opgericht.

⁴⁴⁾ L. C. Suttorp, Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1948, blz. 69 vlg.

⁴⁵⁾ Leven en Werken, dl. III, blz. 1020 v.; Suttorp, a.w., blz. 72.

⁴⁶⁾ De Prot. Noordbranter, jg. I, nr. 39.

Groningse hoogleraar Gratama, die hij wegens zijn verwantschap met de ethisch-irenischen, ondanks de aandrang van Lohman, niet wilde accepteren als curator van de Vrije Universiteit ⁴⁷⁾).

Ik wil allerm minst voorbijzien, dat bij de stichting van deze universiteit ook andere gewichtige motieven in het spel kwamen, met name de grootse idee van een gereformeerde wetenschapsbeoefening en de behoefte aan academisch gevormde voormannen op allerlei terrein. Vandaar ook dat Kuyper terstond op een universiteit en niet op een seminarie heeft aangestuurd. Maar primair dreef hem de begeerte, om de gereformeerde theologie te doen herleven als noodzakelijke conditie voor de vrijmaking der kerk. De Doleantie is niet een onvermijdelijk gevolg geweest van de stichting der Vrije Universiteit, maar lag wel in haar verlengde.

Doch hier raken wij over de tijdsgrens, die ik mij gesteld had, heen. Verder dan een episode uit de voorgeschiedenis der Vrije Universiteit wilde ik niet gaan.

De gebeurtenissen, die aan de orde kwamen, hebben zich een kleine eeuw geleden afgespeeld. Zijn zij ook inderdaad definitief *afgespeeld*?

De historie leert ons telkens weer, met het woord definitief voorzichtig om te gaan. De geschiedenis bepaalt het heden, maar ook het omgekeerde is waar. Het heden bepaalt de geschiedenis, o.m. in deze zin, dat de vraagstellingen van nu een historische problematiek opnieuw actueel kunnen maken. Hoe vaak bleek al niet een draad, die in het verleden voorgoed afgebroken scheen, door een later geslacht weer te zijn opgenomen!

Over het heden zal ik niet spreken. Maar ik wil toch niet nalaten te vermelden, dat de keuze van mijn onderwerp mede beïnvloed is door de suggestie, enkele maanden geleden serieus geopperd, dat vanwege de Hervormde Synode kerkelijke hoogleraren ook aan de Vrije Universiteit benoemd zouden worden. Andere verschijnselen wijzen eveneens in de richting van een toenadering tussen groepen, die mede in verband met de oprichting van deze Universiteit uiteen zijn gegaan. In menig opzicht verschilt de constellatie van toen grondig van de huidige. Maar de oude waarheid „*historia docet*” is, mits goed verstaan, nog altijd van kracht.

⁴⁷⁾ *Suttorp*, a.w., blz. 71; *L. W. G. Scholten*, Een negentiende eeuwse anti-revolutionair aan de Groningse Universiteit, in: *Anti-revolutionaire Staatkunde*, jg. 25, 1955, blz. 220.

27.6224

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 00027 6224

